

csodálkozhatunk, hiszen a Nagy Sándor bűvöletében élő királyt ókori elődjének példája is a technikai újítások megbecsülésére ösztönözhetette.

A török fenyegetés is rádöbbenhetette kora technikai–haditechnikai eredményei meghonosításának fontosságára Zsigmondot, aki „*Herrscherpflicht*”-nek tekinthette a haditechnikai fejlődés figyelemmel kísérését. Tény, hogy Zsigmond király uralkodása Magyarországon nem csak a déli végvári védelem alapjait vetette meg, hanem, az európai fejlődéssel lépést tartva, a tűzérés is akkor vált a magyarországi haderő szerves részévé. Az ország az észak-itáliai és német tűzmesterek és

fegyverkereskedők felvevőpiacaként részesült a technikai fejlődés eredményeiből.

Remélhető, hogy a kötettel a középkori magyar hadtörténelem olyan kézikönyvvel gyarapszik, amelyet éppoly haszonnal tudnak forgatni a felsőfokú tanulmányokat folytató diákok, mint oktatóik és a kutatók. Mivel a közzölt tanulmányok jó része a *Hadtörténelmi Közleményekben* jelent meg, elégedetten állapíthatjuk meg, hogy a folyóirat rendkívüli szerepet játszott az elmúlt évtizedekben a középkori magyar hadtörténelem szervezeti és szakmai kereteinek a fenntartásában, a folyamatosság biztosításában.

Hausner Gábor

TÓTH PÉTER (SZERK.)

SZENT DEMETER, MAGYARORSZÁG ELFELEDETT VÉDŐSZENTJE

(Balassi Kiadó, Budapest, 2007. 296 o.)

A kötet úttörő módon vállalkozik az egyik legismertebb bizánci harcos szent magyarországi ismeretének és tiszteletének történeti bemutatására. A kötet felépítése a következő: Szent Demeter magyarországi legendája (40–94. o.); A sirmiumi hagyomány eredete (94–108. o.); Szt. Demeter hazai tiszteletének középkori és újkori emlékei (109–136. o.). A zene-történeti részt Czagány Zsuzsa, az MTA Zenetudományi Intézetének munkatársa írta: A középkori magyarországi Demeter-kultusz zenei emlékei (137–157. o.); a művészettörténeti fejezetet Terdik Szilveszter készítette: Szent Demeter a művészetben (158–203. o.), amit Bárh Dániel egészített ki a szent néprajzi vonatkozásaival: Szent Demeter és a magyarországi népi kultúra (206–214. o.). A kötethez gondosan összeállított, újdonságokat tartalmazó szöveggyűjtemény csatlakozik, ami tartalmazza a szent magyarországi latin nyelvű legendáját és annak magyar fordítását Tóth Péter gondozásában (217–243. o.), az Érdykódex-beli legendát (Madas Edit kiadása alapján, 244–247. o.), Demeter és a magyar király szláv legendáját magyar fordításban (Kríza Ágnes gondozásában), a szent középkori latin zsolozsmáját és szekvenciáját, illetve annak magyar fordítását (Czagány Zsuzsa és Tóth

Péter gondozásában). A kötetet példamutató módon névmutató, bibliográfia, kéziratok jegyzéke zárja.

A kötet címe a mára valóban elfeledett „*Legende sanctorum patronorum Regni Hungarie*” című, 1486 körüli gyűjteményre utal, amelyben valóban ott találjuk Szent Demetert a magyar nemzeti patrónusok között, akiknek ünnepei eredetileg értelemszerűen nem kerültek be az itáliai eredetű „*Legenda aurea*”-ba (a középkori szentek „kézikönyvébe”). Persze, a reformáció közelgő elérézése miatt legtöbbjük nem „regnált” túl soká (köztük ott van pl. az Urunk színeváltozása ünnep, amit a pápa az 1456-os nándorfehérvári győzelemmel kapcsolott össze), vagy Szent Zsigmond, akinek hazai tiszteletéről nemrég született alapvető tanulmány, éppen Tóth Péter tollából (*Századok*, 139. 2005.). Nem meglepő, hogy Szent Demeter középkori magyarországi legendája a római liturgikus reformmal a XVII. században kihullt a magyar katolikusok emlékezetéből, miként az sem, hogy a legendát legtovább a zágrábi egyházmegyében olvasták.

A szent mártírságának története röviden összefoglalható: a mai görögországi Szalonikiben, Diocletianus és Maximianus alatt, a keresztényüldöző császárok kedves gladiátort, Lieuszt legyőzte a keresztény Nesztor, aki-

nek Demeter közvetítette a hit támogatását és erejét. A császár bosszúja nem maradt el, és lesújtott a már egyébként is fogva tartott Demeterre. Az említett császár vélhetően Maximianus Galerius lehetett, 293-tól a társcsászárok egyike, aki a 300 körüli években hosszasan időzött Szalonikiben.

A történeti Demeter személye mindig is izgatta a kutatást, hiszen számos meglepő és váratlan fordulat figyelhető meg tiszteletében. Már az is érdekes, hogy az említett Nesztor sokkal hangsúlyosabb szerepet kapott a legendában, mint Demeter. Ráadásul a korai martyrologiumokban ismeretes egy április 9-én tisztelt, Demeter nevű sirmiumi diaconus. Már a hagiográfiai kutatások nagy alakja, a belga jezsuita, Hyppolite Delehaye feltételezte, s ma is az az általános álláspont, hogy a két Demeter azonos lehet. Az átvitelre jó alkalmat szolgáltattak a hunok támadásai, akik 442-ben elfoglalták Sirmiumot, s az ereklyét legkésőbb akkor menekítették át Szalonikibe. Alföldi András szerint 434 körül egy Leontiosz nevű konstantinápolyi városi prefektus került Illyricum provincia élére (ilyen névvel ugyan később is előfordulnak helytartók), bár úgy tűnik, hogy akkor a provincia központja már Szalonikiben volt. A hagyomány és a kultusz folytonossága Demeter tiszteletét mindenestre Szalonikihez kapcsolta, s maga a legenda is korán Szaloniki-központúra formálódhatott át. Ebben semmi meglepő sincs, pannóniai vértanúk egész sorát menekítették a népvándorlás idején délebbre, akár egészen Rómáig. Sirmium (Srmska Mitrovica) története valóban viszontagságos volt, s a középkori Szent Demeter (Száva-szentdemeter) monostorának megalapítását a késő antik romokom a XI. század közepére valószínűsítik.

Demeter tipikus városi védőszent, Szalonikié, csodái is mind oda kapcsolódnak. Harcos szent eredetét is a város védelmében tapasztalt csodálatos beavatkozásai alapozták meg, így az avarok 568-as ostroma idején nehézfegyverzetben küzdött a várfalon, majd, jóval később, 1207-ben, a bolgár Kaloján ellen harcolt, s az egyébként akkor valóban halálát lelt bolgár cár megölését neki tulajdonították. Helyi tisztelete Christopher Walter (Aldershot, 2003.) szerint a X–XI. századtól vált általánossá, amikortól sírhelyéből kenet (miron) kezdett folyni. Innen ered megkülönböztető neve, a Míroblütosz („míront árasztó”) is. Za-

rándokok tömegei keresték fel sírját, hogy magukkal vihessék a gyógyító kenetet (magyar zarándokokról nem tudunk). Már 1040-ben, a bolgárok ellen vonuló katonák is bekenették magukat a müronnal, de Demeter a bolgárok között, s rövidesen az egész ortodox világban legalább annyira népszerű lett, mint a bizánci területeken. Tisztelete nyugaton sem maradhatott ismeretlen, hiszen az első kereszties hadjárat idején a keresztieseknek fehér lovon jelent meg. Nem véletlen, hogy Szent László váradi csodájával is kapcsolatba hozták alakját. Újabbban Klaniczay Gábor utalt Mánuel és bizánci császári udvar Demeter-tiszteletére, Magyar Zoltán a bihari Demeterpatrociniumok hatásával kapcsolatban említette. Demeter nyugati tiszteletéről Terdik Szilveszter munkájában kapunk összefoglaló képet, amely bemutatja itáliai és a keresztiesekhez kapcsolódó emlékeit, a bizánci eredetű magyarországi emlékeket, az itáliai eredetű luxusmunkákat, s a középkori hazai templomok falképeit. Összeállításában rendkívül érdekes a Szent Margit szentté avatási jegyzőkönyvből vett részlet, ami arra utal, hogy a királyi udvar és Száva-szentdemeter között élő volt a kapcsolat.

Demeter, s a bizánci szentek nyugati tisztelete ennek ellenére némileg homályban marad, még ha meg is tudjuk, hogy legendájának első változata (passio prima) latin nyelven is ismert volt (Anastasius Bibliothecarius fordította le Kopasz Károlynak, 876–882), valamint egy 1000 körüli harmadik változata (passio tertia) is született. Számunkra a második változat (a passio altera) a legfontosabb, aminek alapján a magyarországi legendaváltozat készülhetett. Sajnálatos, hogy e passióknak nincsen kritikai kiadása, így a hazai változat filológiai elhelyezése egyelőre provizórikus, bár a tartalmi jegyek egyértelműen a „passio altera” mellett látszanak szólni. A „passio altera” szerint Demeter magas rangú állami tisztviselő volt, Graecia provincia helytartója és konzulja. Leontiosz Demeter ereklyéinek tulajdonított gyógyulása után magával vitte pannóniai székhelyére, Sirmiumba Demeter köntösét és konzuli szalagját, s ott templomot épített a tiszteletére. A magyarországi változat sajátossága az, hogy Demetert pannóniai születésű szentnek tette meg (Sirmium városában született, apja Adrianus, anyja Thagno, s jó nevelést kapván onnan ment Szalonikibe); a szöveg így bizonyos elsőséget biztosít Sirmi-

umnak a kultusz tényleges központjával, Szalonikivel szemben. Erre utalt vissza a XVII–XVIII. századi magyar történeti hagyomány: Szelephényi György (1685) és Hevenesi Gábor (1692) úgy vélte, hogy Demetert csak azért tisztelték hazai szentként, mert ereklyéi Sirmiumba kerültek, s figyelmüket elkerülte, hogy csak a hazai legenda tette meg pannóniai születésű szentnek. A magyarországi legendaváltozat a liturgikus lectionáiban egészen a XIII. század második feléig nyomon követhető (esztergomi breviarium). A XIV. század második feléből a zágrábi lectionarium a forrásunk, amit az 1430-as évekből Laskai Demeter legendáriuma követ, további, a „Legenda aurea” kiegészítésre másolt változatokkal. Ezt kiegészítve a szolozsma-kutatás Magyarországon már a XII. századra is kiterjedtebb tiszteletét valószínűsíti. A források időbeli sokfélesége és területi szórtsága feltétlenül arra utal, hogy valamilyen mértékben a középkori Magyarországon ismerték, bár a szolozsmákban semmi nem utal pannóniai kapcsolatára, sőt görögök sarjaként emlegetik, s Szalonikihez kapcsolódó csodáit említik, azaz a magyarországi legendaváltozat keletkezési ideje elé helyezik. Várható egyébként további források felbukkanása is, Lauf Judit legutóbb az OSzK kódextörvényei között azonosított egy egyedi, notált Demeter-zsolozsmát.

A kötet legfontosabb újdonsága a magyarországi legendafordítás valószínűsítése és közreadása. A magyarországi változat a „Passio altera” népiesebb, szóbeli hagyományokkal bővített változatát követhette, s valamikor 1200 körül keletkezhetett. További megfontolások alapján a fordítás megszületése háromnyelvű (görög, latin, szláv) környezetbe helyezhető. Ezt egyfelől további stíluskritikai megfigyelések és a hazai legendákból és elbeszélő forrásokból vett példák – pl. P mester műve – teszik hihetővé, másfelől politikátörténeti megfontolások, amelyeket a legalaposabban Moravcsik Gyula és Kapitányfy István dolgozott ki, éppen P. mester külpolitikai nézeteit illetően. Számunkra is teljesen egyértelmű, hogy P. mester nézeteit a III. Béla korabeli történeti környezet, a magyar–bizánci rivalizálás, majd Sirmium vidékének visszaszerzése határozták meg, akármennyivel később vetette is papírra művét a magyar krónikás.

A szent magyarországi tiszteletét illetően a korai századokban nehéz helyzetben vagyunk. Egyfelől a kultusz központja a XI. szá-

zad 70-es éveitől ismét magyar kézen lévő szávaszentdemeteri monostor lett, amely az országban hatalmas, a pannonalmi monostorét megközelítő birtokokkal rendelkezett, s királyi egyházként működött. Ioannes Kinna mos bizánci történetírónak az 1180-as években írt krónikája rendkívül fontos forrásunk. Ebben 1071-re datálva említi, hogy Salamon és Géza elhozta Nisből a másik híres katona-szent, Prokopiosz kéz-ereklyéjét, s azt Sirmiumban, a Szent Demeter egyházban helyezték el. Tipikus az 1180-as évek magyar–bizánci rivalizálására, hogy az ereklyét Mánuel győztes hadjárata során visszaszerzi, azaz rendkívüli jelentőséget tulajdonít annak, hogy a szentek kit segítenek. (Hasonló esemény történt III. Béla esetében, aki a rilai Szent Iván ereklyéit szerezte meg, de az esztergomi papság nem fogadta be azokat). Tekintettel arra, hogy a szerémi ortodox püspökség székhelye, legalábbis a XII. században, Bácsra került, a monostor kegyura pedig a pécsi püspökség lett, nyilván Demeter tisztelete is azzal együtt mozgott. A XII. század vonatkozásában pedig fontosak a III. Béla birtokösszeíró oklevelében említett, a monostornak adott adományok, amik leginkább királyi adományok voltak, valamint Keled ispánhoz és a halicsi fejedelmekhez köthetők.

Nem kevésbé fontos a magyar királyi kegyuraság alatt álló bizánci Szt. Julián egyház Szávaszentdemeter alá rendelése valamikor a XII. század elején. A III. Béla-féle adománylevelet követően pedig a pécsi püspök és a kalocsa érsek jogvitája irányíthatta a figyelmet Szávaszentdemeterre, ami a szerémi püspökségnek a kalocsai érsek alá rendelésével végződött. Amikor később, 1344-ben a néptelen monostorba bencéseket telepítettek, a szent tisztelete országos lehetett.

A Demeter keresztnév használata is eligazító lehet a szent tiszteletét illetően. Hasznos megnézni Fehértói Katalin Árpád-kori személynévtárát, de még hasznosabb egy pillantást vetni a magyarországi előkelők névadási szokásaira. Kiderül, hogy sórványosan a XIII. század elejétől tűnik fel egy-egy Demeter nevű asztalnokmester, országbíró, pozsonyi ispán, alkancellár, hogy aztán a XIV. században (Engel Pál archontológiája tanúsága szerint) mintegy fölindulásszerűen valóban népszerűvé és elterjedté váljon a királyság középemesi és felső köreiből és a főpapok körében is.

A könyvben nagy súlyt kapnak a korai liturgikus kódexek, hiszen azok mind a bizánci ünnepnél tüntetik fel Demeter ünnepét, október 26-án. Így találjuk a nyitrai Szelephényi-evangelistariumban, illetve a Pray-kódexben is.

Itt jegyezzük meg, hogy a nyitrai kódex kutatása az utóbbi években megelégnél, bemutatják a reprezentatív „Zsigmond, Rex et imperator” című kiállításon is. Egyfelől (*Jaroslav Nemeš*: Nitriansky kódex a jeho posolstvo. Aachen, Óbuda, Nitra. Ružomberok, 2006.) felvetik, hogy Magyarországra kerülése után már nem is másolták át. Nemeš itáliai görög liturgikus tradícióra visszavezethető aacheni kéziratot pillant meg benne, érvrendszerében többek között helyet kap az is, hogy Szent Demeterhez hasonlóan Szent Ambrusnak és Szent Pantaleonnak is két-két ünnepe volt (Ambrusnak keleten július 27., nyugaton július 28.; Pantaleonnak keleten december 7., nyugaton április 4.).

A szlovákiai kutatás másik ágában *Vincent Múcska* általában a kézirat bizánci kapcsolatait hangsúlyozza, s kiemeli, hogy Demeter kivételével a többi keleti szent nyugaton is ismert, s éppen ezért érvel a magyar eredet, vagyis átmásolás mellett, noha nála, a korábbi Garamszentbenedekkel szemben, inkább Esztergom lép előtérbe (Byzantina et Slavica

Cracoviensia III. Craców, 2001.). Az új kritikai kiadás készítője, *Adrián Kácerik* szintén egy magyarországi görög hagyományokkal is rendelkező bencés monostort javasol, 1064/70 elé téve a másolást (Roma, 1998). Ezek alapján Demeter korai magyarországi tiszteletét nem építeném erre a kézíratra, még ha korai hazai használata vitán felüli is.

Szent Demeter tiszteletét egyébként, utólag, megerősíti a Pray-kódex, de a Csíziókban, a Kalendáriumokban és a Nagyobb sacramentariumban egyaránt október 26-án emlékeznek meg Demeterről, s egyúttal a nyitrai kódex keleti szentjeinek jelentős részéről is. Érdemes lenne nem csak Demeter, hanem a keleti szentek csoportjának összehasonlító vizsgálatát is elvégezni a nyugat-európai és magyarországi kódexekben.

Ismertetésünkben elsősorban a középkori történeti vonatkozásokra koncentráltunk, és csak utalni tudunk a társzerzők tartalmas, újat mondó elemzéseire. A könyv a sokszempontú, térben és időben messze kitekintő megközelítéseknek, illetve a sokszínű, történeti, liturgiátörténeti, zenetörténeti, művészettörténeti és néprajzi vonatkozások párhuzamosan futó, időként szerencsésen összetalálkozó érvrendszereinek köszönhetően, rendkívül izgalmas olvasmány.

Veszprémy László

MARINO VIGANÒ

ARCHITETTI E INGEGNERI MILITARI ALL'ESTERO DAL XV AL XVIII SECOLO

(Livorno–Roma, 1999. Vol. I., 237 o.)

A XV. század végétől jól érzékelhető az a folyamat, amikor az addig alkalmazott ostromtechnika, a magas kővárakkal és az azok ellen felsorakoztatott ostromgépekkel, egy csapásra elvesztette a jelentőségét. A löfegyverek elterjedése gyökeresen átalakította a hadászati viszonyokat, mind a csatatéren, mind a védelem kérdésében. A széttagolt Itáliában azonban gyorsan tért hódított egy új építészeti módszer, aminek eredményeképp a korábbi kővárakból megszületett az új hadviselés támasztotta követelményeknek is ellenálló rendszer, az erőd. Ha arra keressük a választ, hogy

miért éppen ott kezdődött ez a változás, akkor meg kell állapítanunk, hogy az itáliai városállamok sorozatos összetűzései és háborúi során felgyülemlett tapasztalatokból ott realizálódott először ennek a gondolata, másodsorban Itália patinás egyetemlein képzett, a későbbiekben Európaszerte ismert várépítő mesterek, biztosították ehhez a szellemi hátteret.

Marino Viganò, az Università Cattolica di Milano professzora szerkesztésében olyan tanulmánykötet első részét tarthatjuk kezünkben, amelyben országokra lebontva vizsgálhatjuk az itáliai építészek és hadimérnökök